

Károli Gáspár Református Egyetem
Hittudományi Kar

Pávich Zsuzsanna

Az ószövetségi zene gyökerei, szakrális és világi
kibontakozása, hatása az európai művelődésre

PhD disszertáció tézisei

Témavezető professzor:

Dr. Ujfalussy József
akadémikus

Budapest
2008

Tartalom

Bevezetés.....	3
Az ószövetségi ének és zene gyökerei	4
A cambridge-i Fitzwilliam Museum raktárában föllett mezopotámiai és egyiptomi hangszerek leírása.....	6
Zenei utalások a Bibliában.....	7
Az ének fejlődéstörténete	8
Hangszerek az Ószövetségben	10
Idiofon és membranofon hangszerek.....	10
Chordofon hangszerek.....	11
<i>Lírák .....</i>	<i>11</i>
<i>Hárfák.....</i>	<i>12</i>
<i>Lantok.....</i>	<i>13</i>
<i>Citerák.....</i>	<i>14</i>
Aerofon hangszerek.....	14
<i>Fafívók.....</i>	<i>14</i>
<i>Kürtök.....</i>	<i>15</i>
<i>Trombiták .....</i>	<i>16</i>
A hangszerekre vonatkozó zenei utalások.....	16
A Zsoltárok könyve zenei vonatkozásai.....	16
Az ószövetség korának zeneoktatása	20
Az ószövetségi ének és zene útja az európai melódiavilágba	21
Az ószövetségi ének és a maqam	21
Az esszénusok, terapeuták, samaritánusok és az első keresztyén gyülekezetek énekei.....	22
Az ószövetségi ének útja a korai keresztyén egyház melódiavilágába....	23
Összefoglalás	25
Összehasonlító dallamtáblázat.....	26

Bevezetés

Európai kultúránk legjellemzőbb vonása az írásbeliség, amely azonban írásbeliség azonban az ember lelelkibb kifejezőmódjából, az énekelt dallamból, alig másfél ezer esztendő anyagát őrizte meg. A 19-20. század fordulóján megindult az orális dallamanyag gyűjtése: *az elzártan élő közösségek gyakorlatában több ezer esztendő dallamkultúráknak sarjadtak újabb hajtásai.*

A legősibb emberi kultúrákban az emberi beszéd elválaszthatatlan egységet alkot a dallammal és a ritmikus mozgással, amelynek fennmaradását, a *vallási kultusz* biztosította.

Az Ószövetség népének életében mindenkor megtaláljuk a beszéd, az ének és olykor a ritmikus mozgás egységét. A korai zsinagóga magatartását jól megőrizte a következő talmudi szabály: „Aki az Írást kantálás nélkül olvassa, arra érvényes ez az íge: ’törvényeket adtam nekik és nem tartották meg őket’”.

Az ószövetségi zenei praxis zsinagógai és bizánci közvetítéssel, latinizálódva a gregorián korálisban, ill. gregorián ihletésű népzeneben termékenyíti meg az európai zenekultúrát.

Az ókori népek zenéjének kutatása minden esetben határtudomány, exegeták, történészek, zenetudósok, esztéták más-más oldalról próbálták megközelíteni a több évezredes zenekultúra egykori gyakorlatát; gyökereit a nagy ókori civilizációk zenéjében kell keresnünk.

Az ószövetségi ének és zene gyökerei

A mezopotámiai kultúrában az istenek kultusza és a zene között szoros kapcsolat látszik: *Ea* jelképe a dob, *Ramman* hangszere a nádsíp, *Istáré* a lány síp, *Tammuz* a gyengéd hang istene.

A liturgusok között első a sumereknél a *galu*, az akkádoknál *kalū*, szerepük a liturgikus kantilláció intonálása volt. A sumer *galamah* (akkád *kalamahhū*), a főelőénekes hivatalának szakrális jellege volt.

A precentorok templomi „kollégiumokban” éltek, a szövegeket előbb sumerül, később interlineáris akkád verzióban is előadták.

A templomi zenészek sumer neve *nar*, akkádul *nāru* volt, a sumer *ilukaka* (akkád *zammeru*) hangszerjátékos volt a *nāru*val szemben.

Antifónák is általánosan használatosak voltak, *enu* elnevezésük az akkád korban választ vagy ismétlést jelentett (vö. héber ענה *'anah*). Fennmaradt egy késő-akkád antifonális lamentáció, amely egy Kr. e. 2280 tájáról való sumer eredetinek másolata. Kettős visszatérő responsorikus refrénnel énekelték a Kr. e. 21. sz-ban a könyörgést *Sin* istenhez.

A hangszerek között szerepelt a hárfa, a *zagsal*, a British Museumban látható, ökörfejjel díszített 'aranyhárfa', azaz líra.

A mezopotámiai dokumentumok gyakran utalnak rá, hogy bizonyos dallamnak theurgikus értelmű ethosza volt.

A zenét jelentő ősi akkád szó, a *nigutu* vagy *ningutu* eredeti értelme *öröm, örömszerzés*, az ének (*alālu*) hasonló jelentést is hordozott.

Asszíria már egészen korán kedvelte mind a világi, mind a vallási zenélést, bőséges anyag maradt fenn a zenéről és a hangszerekről.

Nebukadneccar zenekarának instrumentációját találjuk az uralkodó kora után évszázadokkal később, a Kr. e. 2. sz-ban íródott Dániel könyvében (Dán. 3:5, 7, 10, 15).

A *fafűvők* közül korán megjelennek a nyelvsípok (*sem, halhalattu*) és a vertikális fuvolák (*tig, tigi*). Kürt vagy trombita ábrázolás alig maradt fenn. A hangszerek közül legfontosabb a *kithara- és hárfafélék* családja.

A babilóniai és asszír zene közeli rokonságot mutat, a sumer énekek, himnuszok, litániák, imádságok továbbélnek a babiloni papság praxisában: a kalū (pap) mellett megjelenik a sammarū, az énekes és a siratóénekek megszólaltatója, a lallarū. A himnuszokat responsorikusan szólaltatták meg.

A Gen. 11:28, 31 tudósítása szerint Ábrahám a **kaldeai** városból, Úr-Kaszimból ment Kánaán földjére, feltehetően vándorlása nyomán abszorbeálta az Ószövetség népének zenéje a kaldeusok által közvetített sumer zenekultúrát.

Az első jólkészült hangszerek **Egyiptomból** jöttek: Ozirisz volt a szisztrum ura, amely előbb Hathor, majd Ízisz hangszere. A zenének kettős jelentése van az egyiptomi kultúrában, fizikai érzet, és *heka* vagy *hike*, azaz az angol *spell*nek vagy a francia *chanter-enchanteur*-nak megfelelő varázslat. Az ókori egyiptomi zenében a modulált hang arcanum, szent titok volt. Mindenfajta zene *hy*, azaz öröm vagy boldogság, a hieroglifa virágzó lótuszt ábrázol. A muzsikust a sémi *sem'a* jelöli, amely a héber שִׁמְעָ – *sama* és a hasonló arab *šamā* (zene) megfelelője. A női énekesek a 18. dinasztia idején jelennek meg (Kr. e. 1570).

A hangszerek közül a szisztrumnak jutott domináns szerep, de időnként csörgők, tamburinok is megjelennek az istentiszteleti szolgálatban. A aszimmetrikus formájú kithara a 18. dinasztia idején jelenik meg, Kr. e. 1570 körül, találkozunk hordozható kitharákkal, a Kr. e. 1200 körüli időkből fennmaradt elnevezésük *kena 'na 'wr*, erőteljesen a héber כִּנּוֹר – *kinnor*, az arab *kinnāra* és a későbbi kopt *qinêra* megfelelője. A Kr. e.

1500-as évek után újfajta lírák és hárfák gazdagították az egyiptomi hangszereket, a görög korszakból cintányérok és kasztanyettek öröklődtek. Egyiptom legnépszerűbb hangszere a hárfa volt, formája és használata sumer eredetre utal. Az egyiptomi hosszú, egyenes trombiták rézből készültek, két-három hangot lehetett megszólaltatni rajtuk. A líra az Újbirodalomban kap jelentősebb szerepet, jobb kézzel plektrummal szólaltatták meg, Kr. e. 1000 után Ázsiából új formája érkezik Egyiptomba. A lant Egyiptomban bukkan fel először, viszonylag kis testéhez hosszú bot járult, két-három húrral. A Perzsiából és Irakból származó cimbalom görög földről érkezik, a fából készült dobozon 18 kifeszített fém húr volt, amelyet két kis verővel ütögettek.

Fönícia legfontosabb húros hangszerük, a kinnor és a nebel. A görög zene nem sokban érinti az ószövetségi zenei fejlődést, mivel a hellenizmus korára az izráeli zenélési formák megmerevedtek.

A cambridge-i Fitzwilliam Museum raktárában föllelt mezopotámiai és egyiptomi hangszerek leírása

Szerző 1976 májusában a cambridge-i Fitzwilliam Museum raktárában néhány, a tárgyhoz kapcsolódó leletet talált, amelyekről a Múzeummal fotókat készíttetett:

E67-1913 bronz csengő, Deve Huyuk,

E69-1913 két különböző fél pár cintányér, bronz, Deve Huyuk,

E264-1939 kettőssípot fújó ülő figura, mázas kerámia,

EGA 2162-1943 kettőssípot fújó álló alak felsőteste, mázas kerámia,

EGA 3538-1943 kettőssípot fújó ülő figura, mészkő,

EGA 2153-1943 lírát plektrummal pengető férfi felsőteste, mázas terrakotta,

E112-1914 phallikus terrakotta hárfás figura,

EGA 6204-1943 nagyméretű hárfán játszó mészkő figura.

Bronz csengő és cintányérok Deve Huyukból

Zenei utalások a Bibliában

Az Ószövetség legelső zenei említése a Gen. 4:21 – Júbál...lett minden citerás és fuvolás ősatya, Lámek panasza, Gen. 31:27-ben Jákób és Lábán elválása, Ex. 15-ben a Vörös-tengeri átkelés után Mózes éneke, Ex. 15:20-ban Mirjám és az asszonyok körtánca. A hősi mondák szájhagyomány útján terjedtek generációról generációra (Ex. 13:8). Az íjdalt örökíti tovább 2 Sám. 1:18 (Jásár könyve), kút-ének töredékét őrzi a Num. 21:17, 18, munkadal a Jer. 25:30. Az ének, a tánc és instrumentális zene jellegzetes ókori egységét örökítette meg Debóra és Bárak diadaléneke (Bír. 5:2). Az ősi Izráelben főként a nők táncoltak, Jefta leánya dobolva és táncolva megy atyja elé (Bír. 11:34), a győztes Dávidot Izráel városainak asszonyai „énekszóval, körtáncot lejtve, dobolva, vígan, és három húru hangszeren játszva” fogadják (1 Sám. 18:6). Férfiak táncára is utal a Biblia a Bír.16:25-ben (Sámson). 1 Sám. 10:5 kk-ben az eksztatikus prófétáknak a teljes existenciát formáló zenei tevékenységéről olvashatunk. A zenének a

kedély állapotára gyakorolt hatását tükrözi Dávid „hárfázása”, azóta is vita tárgya, hogy líra vagy lantpengetés lehetett-e, de az bizonyos, hogy Saul melankóliáját hatásosan gyógyította (1 Sám. 16:23). A szövetség lédának Jeruzsálembe viteléről tudósít 2 Sám. 6:5, Salamon királlyá kenetésének zenei kíséretéről olvashatunk 1 Kir. 1:34-ben. A Krónikák könyveiben igen sok zenei utalást találunk – templomi muzsikusk csoportjairól az 1 Krón. 15:24 a tudósít, Hémán, Ászáf és Jedútún. 1 Krón. 23:5 négyezer muzsikust említ, 1 Krón. 25:7-ben 288 képzett énekesről olvasunk. Salamon templomának szentelésén négyszáz énekes és hangszeres muzsikusk voltak. Salamon pompás hangszerekre cserélte Dávid egyszerű hangszereit (1 Kir. 10:12, 2 Krón. 9:11). Ezékiás magas színvonalon rehabilitálta az egykori énekes rendeket (2 Krón 30:22), amikor Kr. e. 701-ben Szanhérib asszír uralkodó elfoglalta Jeruzsálemet, a magas hadisarc mellett énekeseket és énekesnőket is kért. Kr. e. 586-ban Nebukadneccar elfoglalta Jeruzsálemet, a templomi zene megszűnt, az ének elhallgatott (Zsolt. 137:2-4). A fogságból való visszatérés után „az énekesek letelepedtek a maguk városaiban” (Ezsd. 2:70), helyreállították a fogság előtti nemzeti és vallási berendezkedést, így a templomi zenét is (Ezsd. 7:24). Minden bizonnyal az emberiség történetének első sztrájkját őrizte meg Neh. 13:10, a lévíták szüneteltették szolgálatukat, mivel nem kapták meg járandóságukat. Neh. 12:24 a régi héber tradíciónak megfelelően antifonális éneklésre enged következtetni.

Az ének fejlődéstörténete

A patriarchális kultuszi cselekvés énekelt formáit őrizte meg a kara sem Jahve, vagy a קרא בשם יהוה - kara b^esem Jahve. A hangszeres zene atyja a Bibliában Júbál, az első világi ének pedig Lámek nevéhez fűződik.

A responsorikus éneklés a Zsoltárok könyvében érte el igazán liturgikus jelentőségét, ezt fogja örökölni a zsinagóga, majd a korai keresztyénség.

A kivonulás után háborús és **győzelmi dalokat** őrzött meg az Ószövetség. Nagy a valószínűsége annak, hogy Salamon király összegyűjtötte és megőrizte a régi énekeket. Töredékesen megőrzött az Ószövetség aratási és szüreti énekeket: Ex. 23:16, Ézs. 9:2, Bír. 9:27. Fontos világi műfaj a győzelmi dal (Bír. 5). A korai himnuszköltészet szép példája 1 Sám. 2-ben Anna hálaéneke.

Az ószövetségi antifonális ének és a tánc hordozza az Egyiptomból hozott kultuszi szokások jeleit, de világi alkalmakkor is találkozunk az antifonális énekléssel (1 Sám. 18:6-7). Az antifonális előadásmód helyet kap a liturgiában, (Ezsd. 3:10-11) és a halottsiratásnál (2 Sám. 1: 19, 25 és 27). A siratóénekeket, קִינוּת – kinot tartalmazó könyvről csak a tudósítás maradt fenn (2 Krón. 35:25).

A **szakrális zene** Dávid és Salamon idejében emelkedik művészi szintre. A lévita énekesek képzése öt éves korban kezdődött, az énekes csak harminc éves korától szolgálhatott az oltárnál (1 Krón. 25:7). Az Ószövetség korában zenei notáció nem létezett, a lévítáknak a liturgiát fejből kellett tudni.

Az ószövetségi kultusz legfontosabb zenei része a **zsoltárének** volt, hivatásos lévita énekesek szólaltatják meg, de a gyülekezet akklamációkkal, refrénekekkel aktív részese lett az istentiszteleti éneklésnek. Minden áldozati cselekménynek megvolt a megfelelő zenei kerete, ezt szolgálták a zsoltárok is (2 Krón. 29:26-30).

A hálaadó áldozat תודה – todah jelentése (Neh. 12:31) az áldozatok esztétikumát kiteljesítő kórust is jelenti. Bizonyos, hogy a jeruzsálemi ünnepi zarándoklatoknál nem hiányozhatott a zene (Ézs. 30:29).

A **Holt-tengeri tekercsek** zenei utalásai igen szegényesek, főként A Világosság fiai és sötétség fiai közötti háború c. iratban találhatók. Ezeket a viszonylag későn keletkezett vallásos költeményeket instrumentális kísérettel vagy anélkül adhatták elő.

A Krónikák tudósítanak az istentiszteletet szolgáló **együttesek számáról**, az örömkialtásokról és az **ujjongásról** (2 Krón. 15:14-15), a hang erejére a גָּדוֹל – gadol kifejezést használja a krónikás, de nem olvasunk lármás sípokról vagy ütőhangszerekről, a kultuszi éneket lágú hárfák és lírák kísérték. Az énekesek és zenészek messze földön híresek, a zenészek értékelését bizonyítja a Taylor-prizma egyik feljegyzése: Szanhérib Ezékiástól férfi és női énekeseket kért és kapott. Az ószövetségi zene lététől elválaszthatatlan az ethosza: az ének és zene Isten dicsőítésének eszköze.

Hangszerek az Ószövetségben

A Biblia 16 olyan hangszert említ, amelyet Izráel népe használt, Dániel könyvében pedig hat hangszerről olvashatunk. Az instrumentumok hangját az eredetileg emberi hangot, az énekhangot jelentő קוֹל – kol jelöli.

Idiofon és membranofon hangszerek

תוף – **Tof** Az ószövetségi **kézidobok** gyűjtőfogalma, a szó az asszír tuppú származéka, a sumerek a dobot dubnak nevezték, az a-da-pa egyik fajtájának, az araboknál a kézidob a duff. Az egyiptomi ábrázolásokon főként asszonyok doboltak, az asszíroknál inkább férfiak. Az ókori Közel-Kelet zenei praxisában a tánc elválaszthatatlan eleme a kézidob, amely főként női hangszer. Izráel vallási életének korai szakaszában Isten dicsőítésének fontos eszköze az ének mellett a kézidobbal kísért tánc (Ex. 15:20-21, Bír. 11:34, 1 Sám. 18:6).

מצלתיים – צלצלים – M^cciltaim, celc^elim A cintányérok hangja elválaszthatatlanul hozzátartozott az istentisztelethez. Az Újszövetségben Pál apostol említi a zengő érc mellett a cintányért, az új fordításban sajnálatos módon a cimbalom szerepel, 1 Kor. 13:1:

χαλκός ἤχων – zengő érc

κὺμβαλον ἀλαλάζον – csengő cintányér

Sendrey párhuzamot von az 1 Kor. 13:1 és a Zsolt 150:5 között:

צלצלי תרועה – cilc^ele t^eruah   צלצלי-שמע – cilc^ele sama

A két kifejezés a kétféle ószövetségi cintányért jelöli, hasonlóan kellene értelmeznünk az 1 Kor. 13:1 kifejezéseit is.

שלשים – Salisim Az elnevezés a שלש salos – három gyökre vezethető vissza, ezért fordulhat elő, hogy három húrú hangszernek fordítják. *Rázó vagy csörgőhangszert jelenthet, nem volt húros hangszer.*

מנענעים – M^ena'an'im Az egyiptomi szisztrumhoz hasonló rázóhangszernek tartják.

פעמנים – Pa'amonim A főpap palástjának szegélyére erősítették a kis csöngőket (Ex. 28:33 és a 39:25-26).

מצלות – M^ccillot Feltehetően erőteljesebb hangja volt, mint a főpap palástjának szegélyét díszítő pa'amonimnak (Zak. 14:20).

Chordofon hangszerek

Lírák

כנור – Kinnor A Gen. 4:21 szerint Júbál volt a hangszer ősatya. Curt Sachs a kinnort nem hárfaszerű és nem lantszerű hangszernek feltételezi, hanem a görög kitharával rokon hangszernek, általában Ázsiát tekintik a kithara hazájának. Bar Kochba idejéből fennmaradt zsidó érmék kinnor ábrázolásai igen hasonlóak a görög kitharához. Egy Megiddóban feltárt

filiszteus vázafestmény a Kr. e. 1000. körüli időkből feltehetően olyan fajta lírát ábrázol, amilyen Dávid királyé lehetett. Egy szintén Megiddóban talált elefántcsont faragás a Kr. e. 1180 körüli időből kilenc húrú lírát ábrázol. Curt Sachs a kinnort kitharának vagy lírának tartja, mivel az egyiptomi k·nn·r és az ószövetségi kinnor kapcsolata nyilvánvaló. A húrokat kézzel pengették vagy plektrummal szólaltatták meg, a נגן – naggen a szólóhangszeres előadásmódot jelölte, a זמר – zammer a húros hangszer kíséretével megszólaló éneket jelöli (Zsolt. 71:22, Zsolt. 98:5). Izráel történetében Dávid király volt a leghíresebb kinnor-játékos, legfeljebb Jedútún-Etan közelíti meg zsenialitását. *A kinnor első sorban kultikus hangszer, a lévíták énekének fontos kísérő hangszere.*

עשור – 'Aszor, a szó gyökét a tíz jelentéssel értelmezik, a tízes szám jelentésű elnevezést a hangszer húrjainak számára vonatkoztatták. Sachs szerint az 'aszor egy föníciai citera lehetett.

קיתרוס – **Katrosz**, nebukadneccar hangszerei között szerepel, a görög kitharára gondolhatunk, az antik világban egyetlen hangszernek sem volt annyiféle formája, mint a kitharának. *A görög kithara líra volt, ugyanúgy a római cithara.* A kithara neve és formája a nyugat-európai zenei praxisban igen változatosan alakult: az antik kithara nyomán formálódott az ófrancia guiterne, az óangol gythorn, az itáliai gitterne, cithern, citer, ghytera vagy chiterra, a német zither. Az asszír katrosz egy görög kitharához hasonló, továbbfejlesztett líra lehetett.

Hárfák

נבל – **Nebel**, főként az ének kíséretére használták. A sémi nebel a görög-latin értelmezésben nabla, nablion, nablum, szintén húros hangszert jelöl. A leírásokból egyértelmű, hogy a kinnorral ellentétben a nebelnek

felül volt a rezonáló corpora. Az antik tudósításokból úgy tűnik, hogy a két kézzel, plektrum nélkül megszólaltatott, különböző formájú hárfákat nevezik psalterionnak. *A nebel hárfa, a kinnor pedig líra lehetett, az új magyar fordításban magas hangú lantok és mélyebb hangú citerák szerepel.* Az Ószövetség utal a húrok számára:

עלי-עשׂור ועלי-נבל – 'alé 'aszor v' alé nebel, Zsolt. 92:4 – tízhúrú hangszeren és lanton, zengő hárfán! (kinnor)

Kétségtelen, hogy a bibliai nebel fölfelé állított, hordozható derékszögű hárfa volt, számos változattal és különböző nagyságban.

גִּיטִית – **Gittit**, az új magyar fordítással ellentétben leginkább hangszeres utalásként értelmezik, 1Sám. 27:2 – *Dávid a filiszteusok lantszerű hangszerét vihette magával, ez lehet a gittit.* A Gittit feliratot, a נָגַן – naggen – húrokat érinteni igéből vezethetjük le, de a héber נָגַן – gát – másik jelentése prés, szőlőprés, a Septuaginta ilyen értelemben fordítja a feliratot.

Lantok

נְגִינֹת – **N^oginot**, a kifejezést legtöbbször húros hangszernek fordítják, בְּנְגִינֹת a bin^oginot, vagy עַל-נְגִינֹת al-n^oginot a fordításokban húros hangszer kíséretében előadott ének vagy egyszerűen ének. A n^oginot a נָגַן nagan – érinteni, zenélni származéka, ami *egyértelműen húros hangszerre utal*. Később a bibliai kantilláció akcentusjeleit jelentette, amelyek évszázadokon keresztül a kheironómiai jelekből fejlődtek.

סַבְכָּא – **Szabb^eka**, feltételezhetően a görög háromszögű, négyhúrú, magas hangolású sambykēhez hasonló derékszögű hárfa lehetett a Nebukadneccar udvarában használt szabb^eka.

Citerák

פסנתרין – **P^eszanterin**, általában a görög psaltērionnal tartják azonosnak, az ószövetségi zenei praxisban nem honos hangszerről van szó. A görög psaltērion a ψάλλω igéből származik, jelentése cibál, húzogat, penget, a psallein az ujjakkal megszólaltatott hárfajátékot jelenti. Az egyházatyák egybehangzóan állítják, hogy a nebelnek (psaltērion) felül volt a rezonáló teste, így ***a bibliai nebel és a Nebukadneccar hangszerei között megszólaló p^eszanterin két különböző hangszer volt.***

Aerofon hangszerek

Fafúvók

עוגב – **'Ugab**, egyike a legkorábban említett hangszereknek: Gen. 4:21 – Júbál. A ***vertikális fuvolát jelölhette, majd a sípszerű hangszerek általános elnevezése lett.***

חליל – **Halil**, a szó a חלל halal igéből származik a, jelentése üreges nád, lyukas nád. a ***A halil konstrukciója és hangszíne lényegében a görög aulosnak megfelelő, mindkettőnek nád fúvókája volt, egyik sem tartozott a fuvolák csoportjába, hanem pásztorsíp jellegű volt és az oboa ősének tekinthető.*** Azon kevés ószövetségi hangszer közé tartozik, amelynek fennmaradt korabeli ábrázolása (Kr. e. 900 körül). A halilt átható, éles hangja alkalmassá tette arra, hogy az eksztatikus próféták hangszere legyen, nagyon népszerű volt az ószövetségi időben.

מחל – **Mahol**, a szó a חול hul igéből származik, jelentése táncolni, körtáncot járni. Az על-מחלת 'al-mahalat a fafúvók használatára utal.

נחילות – N^ohilot, általában a fúvós hangszerek gyűjtőnévének értelmezik, az el-han^ehilot pedig utalás arra, hogy a zsolnárt fafúvókkal kell kíséreni.

נקב – Nekeb Vita tárgya, hogy a kifejezés vajon hangszert jelent-e.

משרוקיתא – Masrokita Dániel könyvében Nebukadneccar zenekarának instrumentációjában szerepel. Valamilyen fafúvónak, leginkább kettősoboának feltételezi.

עלמות – 'Alamot, az 'almah (fiatal lány) származékaként *a fiatal lányok hangjának magasságát jelöli, tehát magas hangot*, nincs direkt utalás arra, hogy hangszer lett volna.

סומפניה – Szumpon^ejah, már Hieronymus úgy vélekedik, hogy a szumpon^ejah nem hangszer, hanem jól csengő harmónia, amit a latin consonantia fejez ki.

Kürtök

שופר – Sofar, az Ószövetségben említett hangszerek közül a sofar szerepel leggyakrabban, 72-szer. *Az egyetlen Ószövetség korabeli hangszer, amely évezredekön át megőrizte eredeti formáját és ma is használatos az istentiszteleten.* Csak kosszarvból vagy kőszáli kecske szarvából készülhetett. A תקע tekiah a sofar rövid megfújását jelenti, míg a hosszan megfújott hang a משך masak. A staccato fújásmódot jelentő שברים s^ebarim, a tremolo hangzást jelentő תרועה t^eruah elnevezések máig használatban maradtak. A sofar az egyetlen fúvós hangszer, amely az istentiszteleti rituáléban megszólal.

קרן – Keren, marhaszarvból készült, sohasem használták az istentiszteleteken.

יֹבֵל – **Jobel**, különleges formájú kürt lehetett, Jerikó falainak lerombolásánál (Józs. 6) a sofar, a kerem és a jobel együtt szerepel.

Trombiták

חֲצֻצְרוֹת חֲצֻצְרָה – **Hacoc^orah, hacoc^orot**, több korabeli ábrázolása maradt fenn, leghíresebb Titus diadalíve Rómában. ***Ezüstlemezből készítették***, a hangszer megszólaltatása az ároni papság privilégiuma volt. A trombita megszólaltatói a חֲצֻצְרִים hacoc^orim (2 Krón. 5:12-13). A trombiták hangja figyelmeztette a gyülekezetet arra, hogy boruljanak le az Isten előtt. Az Ószövetség két kifejezést használ a trombiták megszólalására תִּקַּע tekiah és תְּרוּעָה t^oruah (Num. 10:2 kk), a t^oruah a trombita szaggatott, nyugtalan hangját jelenti, a tekiah pedig a hosszan kitartott hangokat. A trombitának háborús szerep is jutott, amelyről megbízható tudósítást kapunk a Holt-tengeri tekercekből (a Világosság fiainak harca a sötétség fiai ellen).

A hangszerekre vonatkozó zenei utalások

כְּלֵי יָשִׁיר – **Kle sir**, a húros hangszerek egész családját vagy csoportját jelöli, amelyek alkalmasak voltak az ének kísérésére. A נְגִינֹת n^oginot – az ének kísérésére használt hangszerek gyűjtőfogalma. A bibliai és a posztbiblikus irodalom egyaránt arra utal, hogy az Ószövetség korában az éneket, a lévíták énekét is hangszerrel kísérték.

A Zsoltárok könyve zenei vonatkozásai

Némely bibliai zsoltár parallelje föllelhető a babiloni költészetben, az egyiptomi befolyás is kimutatható (vö. IV. Amenophis Naphimnusz és a 104. zsoltár). A zsoltárokat az ősi Izráel énekeskönyvének tekinthetjük, a

Zsoltárok könyve végső formáját Kr.e. 200 körül nyerte el, vallásos énekek és liturgiai használatra készültek. Az egyes zsoltárok közelebbi megjelölései: תהלה – **t^hillah** – himnusz, תפלה – **t^fillah** – imádságot, מזמור – **mizmor** – hangszerrel kísért ének. Leginkább húros hangszereket használtak, főként a nebelt. שיר – **sír** – a legkorábbi kifejezés a zsoltárok megjelölésére, leginkább a mizmor jelöléssel együtt használták. Az Ószövetség a sírt egyaránt használja kultikus és világi dal megjelölésére, míg a mizmor kizárólag vallásos éneket jelent.

שיר המעלות – **sír ha-ma'alot** (120-134), az évente háromszor, a nagy ünnepekre Jeruzsálembé zarándokló hívek énekelték. משפיל – **maskil** tanító költeménynek tekinthető, jellemző a művészi tagolt strófa és a refrén. מכתם – **miktam**, a szó etimológiailag a כתב – katab vagy כתם – katam származéka, jelentése írás, költemény, talány, de értelmezhető a miktam nótajelzésként is (Zsolt. 56-60). להזכיר – **le-hazkir**, az új fordításban „emlékeztetőül” szerepel. שגיון – **siggajon**, ugyanez a szó szerepel a Hab. 3:1-ben az 'al-sigjónóth formában. A szó a héber שגה – sagah származéka, jelentése hiba, tévedés, tétovázni, ingadozni, az asszír liturgiai jelzésként értelmezett sigū-val kapcsolható, amely több strófás siratót jelent. Babilonban az ilyen zsoltárokat hangszeres kísérettel adták elő, a kultuszi cselekményhez kapcsolódtak.

A zenei előadásra vonatkozó utasítások nem tartoztak a zsoltárszöveghez. למנצח – **la-menacceah** – a zsoltárokból gyakran előforduló, nehezen értelmezhető kifejezés, az új fordítás szerint A karmesternek. Eric Werner a zsoltáréneklést a kantátával állítja párhuzamba, a zsoltárok egy részét kóruskantátának tekinti, a la-menacceah feliratúakat pedig szólókantátának, amelyet az első sorban ülő szólóénekes

adott elő a kórus pedig responsorikusan megerősítette a szólóénekes mondanivalóját.

נגינה – **neginah**, jelentése húros hangszerrel kísért ének, vagy zenekísérettel előadott dal. A későbbi időszakban a bibliai kantilláció akcentusát jelző jeleket nevezték neginotnak vagy neginot-ta'amim-nak.

על-עלמות – **'al'alamot** a nők templomi énekekben való részvételére mutat. Az **'al'alamot** és az על-השמינית – **'al ha-seminit** kifejezések különböző hangfekvéseket jelölhetnek, utóbbi értelmezhető egy nagyobb, mélyebbre hangolt kinnorra való utalásként is.

על-מחלת – **'al mahalat**, a felirat vagy aláirat olyan költeményre vonatkozik, amelyet betegség alkalmával énekeltek. A korai keresztyén bibliafordítók főként a tánc jelentésű mahol alapján fordították a feliratot, tánc vagy körtánc jelentéssel.

אל-הנחילות – **'el ha-nehilot**, jelentése: fúvós hangszerre, fuvolára vagy sípra vonatkoztatják, de nótajelzésként is értelmezik.

על-הגתית – **'al ha-gittit**, általában hangszerként értelmezik, az új fordításban: „A szőlőtaposó” kezdetű ének dallamára.

שיר ידית – **sír j^edidot**, feltehetően menyegzői ének lehetett.

A templomi zenei praxisban szinte minden korszakban találkozunk kontrafaktumokkal: עלמות לבן – **'al mut labben** – „A fiú halála” kezdetű ének dallamára.

על-איילת השחר – **'al 'ajjelet ha-sahar** – „A hajnali szarvas” kezdetű ének dallamára. A tradicionális magyarázat szerint a szarvas agancsához hasonlítható első fény, amely napkeltekor megjelenik.

על-ששנים – **'al sosanim** – „A liliumok” kezdetű ének dallamára.

על-יונת אלם רחקים – 'al jonat 'elem rehokim „A messzi fák galambja” kezdetű ének dallamára, különféle magyarázatai fordulnak elő, feltehetően nótajelzés lehetett.

אל-תשחה – 'al tashét, a „Ne veszíts el” kezdetű ének dallamára. ***A zsoltárfeliratok mindenképpen kapcsolatban állnak az egykori liturgiával, a zenei utasítások mellett műfaji megjelölésként is értelmezhetők.***

A zsoltárok *szerzőségét* a név előtt álló *le* prepozíció jelzi, ezt gyakran nem lamed auctorisként értelmezik, hanem inkább címzettként. A nevek a templomi szolgálat egyes kóruscsoportjait jelzik, a lamed arra utalhat, hogy a jelzett zsoltár a csoport repertoárjához tartozott, de vonatkozhat a gyűjteményre is, amit egy muzsikusz család vagy egy kórus használt.

סלה – szela, a zsoltárszövegek egyik rejtélyes kifejezése, egyfajta utasítás volt az énekeseknek, a zenei előadás módjára utalhatott.

הגיון – higgajon, a szó magyarázata összefügg a szela értelmezésével, zenei használatban a הגה – h-g-h gyök a hangszeres játékosnak adott utasítást fejezhetette ki, hogy az instrumentális kíséret mély, ünnepélyes hangon szóljon.

Az Ószövetség egy része minden bizonnyal ***énekelt szöveg volt***, ezt bizonyítja a szöveg szabályos, metrikus struktúrája, amely a keleti *maqam* elvű variációs praxisra utal; ***a metrikus rendszer ritmusa szerint variálta a hagyományos dallamvázat***, ez leginkább az európai értelemben vett „átkomponált” dalformának felel meg. Ebben a vonatkozásban a lévita énekesek zenei kultúráját őrizte meg az Ószövetség. A nem költői könyvekben jó néhány helyén találkozunk meglehetősen szabályos metrikus renddel, amely a kantilláló előadásmódra utal.

Az ószövetség korának zeneoktatása

A próféta képességeihez feltétlenül hozzátartozott az éneklés és a zenélés, így a bibliai terminológiában a próféta vagy látó gyakran egyet jelentett a muzsikussal vagy énekessel. Az orális praxis volt ennek a zenének az egyetlen tanítási módszere; a szöveg és a zene elválaszthatatlanul összetartoztak, és addig ismételték, amíg kiolthatatlanul beleivódott az emlékezetbe. Így értelmezhetjük az Ex. 17:14 jelentését zenei vonatkozásban; a megőrzött szöveg, amelyet még évezredek múlva is a kantilláció jellemez, magával örökíti a zenei anyagot is. Sámuel prófétaiskolája lehetett az első nyilvános zeneiskola az emberiség történetében. Az első hely Najoth-ban volt, Rámában, ahol reggel és este ünnepi processzusban vonultak a prófétaifjak egy magaslati helyre, a bamah-ra, ahol oltárt emeltek istentiszteleti ceremóniáiknak, ahogyan 1 Sám. 10:5-ben olvashatjuk. Költészet és zene voltak a legfontosabb 'szakok' ebben a fajta tanulásban. Feltehetően már ekkor írásba foglalták a költeményeket, a hősi énekeket, talán a népmondákat és meséket is, ezek a gyűjtemények azonban elvesztek. A jövőbeni szervezet előképét mutatja a Rámában található alapokra épült oktatás, itt jött létre az emberi civilizáció első zenei-kultikus szervezete. A lévítai zeneoktatás kizárólag a gyakorlati zenei ismeretek elsajátítására szolgált, férfiakat, asszonyokat és fiúkat készítettek fel a szakrális zenei szolgálatra. A templomi zene korai időszakában családokhoz fűződik az oktatás, így Ászáf, Hémán, Jedútún-Etán nevéhez. Később külső forrásokból is értesülünk virtuózokról, akiket olykor kölcsön vagy ajándékba adnak.

Az ószövetségi ének és zene útja az európai melódiavilágba

A keleti zenében feltalálható variabilitás jellemzi az ószövetségi éneket. A kantilláló énekbeszéd, már Ezsdrás idejében ismert volt, az ének elemei a נְעִימָה – ne'ima – a tényleges dallam, a טַעַם – ta'am – a prozódia és a חַגְבֵּיחַ כּוֹל – a hangmagasság, ami nélkül nem lehet pontosan intonálni. A lévítai zenei gyakorlatban az ének kezdetén a hangmagasságot hangsípval adták meg. Általános felfogás szerint a keleti zene az egész és félhangokból álló hétfokúságot nem ismerte. Anne Draffkorn Kilmer egy ékírással lejegyzett, Ugaritból származó hurri nyelvű szertartási ének dallamát megfejtette, megszólaltatta, és a dallam diatonikus hétfokúságot mutat. Sendrey és Szabolcsi is pentatóniát feltételez az Ószövetség korának zenéjében.

Az énekhang שִׁירָה – sirah szépsége és tisztasága a legfontosabb eszköz az istentiszteleti zenei szolgálatban, a hangszerek כְּלֵי – kle jelentősége meg sem közelíti az énekhangét. Az ősi Izráelben már kialakultak az istentiszteleti ének különböző műfajai, a sirah – az ünnepi ének, a הַלֵּל hallel – az eksztatikus dicsérő ének, és a psalmodizáló jellegű simrah. A sirah lehetett a legegyszerűbb ének, a halila, vagy hallel már melizmákkal gazdagabban díszített, míg a simrah a kantilláció máig élő, örök melódiája.

Az ószövetségi ének és a maqam

A maqam jelentése hang, szélesebb értelemben zenei dallam, a maqamat az egyes maqamok összeszerkesztésének művészete. Az ószövetségi zene a keleti zenekultúra hajtása, tehát a maqam-elv érvényes rá. A zsoltárfeliratok minden bizonnyal maqamokat jelölnek, amelyek a

zsoltár zenei magját képezik. A maqam nem azonos a kantillációval, amely lényegében az improvizáción nyugszik, a maqam szabad variabilitása mellett is azonosságot megőrző és világosan felismerhető zenei magot tartalmaz.

A korai zsidó-keresztények instrumentális praxisa a zsinagógai hangszeres zenélés folytatásának tekinthető. *A számos zsinagóga és iskola tevékenysége nagyban hozzájárult az Ószövetség népe dallamvilágának megőrzéséhez.*

Az esszénusok, terapeuták, samaritánusok és az első keresztény gyülekezetek énekei

Az *esszénusok* erőteljesen őrizték a tradicionális zenei gyakorlatot. A *therapeuták* étkezése imádsággal kezdődött, a tanítás után ének következett. Az ünnep kezdetén két kórust alkottak, az asszonyok átszellemült körtáncba kezdtek. Philo tudósít róla, hogy maguk is alkottak Isten dicséretére himnuszokat és zsoltárokat. A samaritánusok zenélését a zsinagógai szolgálatban az énekelt zsoltár és a Törvény olvasásának váltakozása jellemezte, hasonló lehetett az első zsidó-keresztények zenei praxisa, amelyet az Actából rekonstruálhatunk. A zsidó-keresztények istentiszteleteiket a zsinagógákban is tartották (Acta 22:19, 26:11). Az Újszövetség csak néhány helyen említi a zsoltáréneket (1Kor. 14:26, Jak. 5:13), de a korai egyházatyák tudósítanak róla, hogy az első keresztény gyülekezetben óriási jelentősége volt a tradicionális zsoltárénekeknek. Eusebiustól tudjuk, hogy némely éneket már a legkorábbi időben leírtak, és ezek alkották a korai keresztény liturgia alapját (Ef. 5:19, Kol. 3:16).

A klérus számára a zsoltárok éneklése kötelező volt, a responsorikus és antifonális éneklésre vonatkozó utalások mindenütt megtalálhatók a

korai egyházatyák írásaiban, az ószövetségi zsoltáréneklést megörökli a korai keresztyén egyház. Dávid zsoltárai mellett hamarosan megjelennek az új zsoltárok és énekek. Az egyház történetének minden korszakában az új tanítások, a dogmatikai harcok eszköze is lesz az ének. Szöveg nélkül használatos ének volt az Alleluja, a Doxológia, a Jubilus. *A héber zsoltár és a korai keresztyén psalmodia kapcsolatainak feltárása vitathatatlan összefüggéseket mutat föl az ószövetségi zsoltározás és a legkorábbi keresztyén dallamok között; ez a zenei anyag majd az ambrosianus és a gregorián énekekben formálódik tovább.*

Az ószövetségi ének útja a korai keresztyén egyház melódiavilágába

Idelsohn (1882-1938) munkássága felmérhetetlen jelentőségű az ószövetség kor zenéjének rekonstrukciójában, a jemeni, babilóniai, perzsiai, bukharai és dagesztáni zsidó közösségek dallamvilágát gyűjtötte és rendszerezte. Ezek a közösségek már a királyok korában elszakadtak hazájuktól, de zárt társadalmukban megőrizték nemzeti és vallási sajátosságaikat, dallamkincsüket pedig évezredekken át örökítették. Idelsohn az összegyűjtött dallamokban a korai keresztyén egyház zenei gyökereire talált. Az Idelsohn által gyűjtött melódiák az ószövetségi psalmodia és a gregorián szoros kapcsolatát igazolta. Peter Wagner zenei dallamvázakra redukálja a gregorián és az elzárt zsidó közösségekben fennmaradt dallamokat és megállapítja, hogy a melódia-részek, vagy akár egész dallamok között a hasonlóság vitathatatlan. A gregorián zene jelentős részének ószövetségi zenei gyökerei vannak; a babiloni és jemeni elzárt zsidó közösségek megőrizték a fogság előtti, első templom dallamanyagát, amely a zsinagóga közvetítésével jutott az őskeresztyén gyülekezetek zenei praxisához. *Az ószövetségi énekkincs még a keresztyénség első*

századaiban is olyannyira elevenen élt, hogy még a héber betűket is kiénekeltek.

Gregorián ének, szövegének kezdete a héber ábécé első betűje, alef

Gregorián ének, szövege megőrizte a héber ábécé pe betűjét

Az egyház és a zsinagóga liturgikus zenéjének fő közös elemei a lekción, a psalmodia, a litánia, vagyis a gyülekezeti könyörgés és a pap, vagy praecentor kántált imádsága. Az imádságok nyelve héber, arám, görög, szír vagy latin volt. A pogány keresztyénség államvallássá alakulásának első fázisában Bizánc volt a kulturális és politikai súlypont.

A dallamvonal és az egyes jelzések mutatására a kheironomikus jelek szolgáltak, maga a melódia héberül נְעִימָה – ne'ima, feltehető, hogy a héber szóval megismerkedett görögök népszerű etimológiájában alakult ki a neuma elnevezés. Régebben úgy vélték, hogy a zsidó és gregorián zoltártónusok a templomi liturgia maradványai, a keleti psalmodia különböző nyelvi közösségekben való szerepe inkább arra enged következtetni, hogy a közös forrás nem a templom, hanem a zsinagóga volt. A Közel-Kelet népei semmi akkordikus vagy harmonikus konstrukciót nem

alkottak, az unisono dallam uralkodott. Minden Közel-keleti zene modusokon alapul, amelyek évszázadok folyamán rendszerekké kristályosodtak, ennek nyomán alakult ki a négy autentikus és négy plagális bizánci modell.

Összefoglalás

A 19. és 20. századi felfedezések szerint valószínűleg a bizánci, gregorián és örmény zene ősrétegeit mindenestől zsinagógai minták adaptációinak kell tekintenünk. Az ószövetségi zenei eredet döntő bizonyítékai maguk a formatípusok, amelyek eredeti tisztaságukban őrződtek meg elzárt zsidó közösségeknél, pl. Jemenben, amelyek sohasem kerültek érintkezésbe a keresztyénekkal. Az ókori zenélés, amelyből az európai művelődés számára kétségtelenül az ószövetségi zene volt a legfontosabb inspiráló forrás tovább él és hat: *a szíriai-mezopotámiai, egyiptomi gyökerekből táplálkozó ősi héber zene görög teóriák és rendszerek közvetítésével Bizáncon és a gregoriánon át zenei világnyelvünk egyik fundamentuma*. A zsidó kantilláció, a görög nomosz, a bizánci ekhosz, az ókori keleti trichord- majd tetrachord-rendszerek találkoznak a gregoriánumban, az ókor klasszikus dallamkultúrájának ebben a végső összefoglalásában. Az ószövetségi melódiakincs nem az egyre több idegen hatást magába olvasztó zsinagógai zenei praxisban, hanem sokkal inkább az archaikus korálisban, „a lekción, orációk, zsoltártónusok hangjában, az Introitusok zsoltár- és antifona-melódiáiban, a Graduálék és Versusok prózaénekeiben él tovább.”

Az Ószövetség zenei anyaga fejlődő formájában és karakterében híd gyanánt szolgál az ókori Kelettől a középkoron át a nyugati világ zenekultúrája felé.

1. Hindu Veda-dallam:

2. Perzsiai zsoltár-dallam:
 Harnt nû l'elohim 'uzzênû ———, hâri 'û l'elohê Ja'a qôb ———

3. Jemeni zsidó női antifóna:
 Têbuzia ——— tr ——— tr ——— stb.

4. Jemeni zsoltártónus:
 la - mênaccêh 'al haggittî' miz-mor lè-dâ-wid stb.

5. Első zsoltártónus:
 Initium Tenor Mediatio Tenor Terminatio

6. Kis doxologia:

7. Passio Domini, ÖGr. [b]
 Az mi Vrunk Iesus Christusnak kén üzenyvedését, ekképpen írta meg ...

8. Beatus vir:
 Bea - tus vir qui ti - met Do - mi - num in man - datis e - ius volet ni - mis

9. Magyar népdal:
 A szivárvány ha - vasán fëlnyölt roma - ring - szál ...

10. Magyar népdal:
 Most épül, most é - pül Magas Déva vá - ra ...

11. Magyar népdal:
 Elményék, elményék, Hosszú útra megyék ...

Összehasonlító dallamtáblázat

1) *Hindu Védá-dallam*

Tipikus ősi trichord dallam, mintegy bizonyoságául annak, hogy a trichord-
struktúra ősbibb a tetrachordikusnál, amelyekben egyfelől a pentatonia,
másfelől a heptatonikus octochord kapcsolódási pontját sejtethetjük. A héber
kapcsolatokról szólva Szabolcsi Bence megállapítja: „A héber-gregorián
zsoltárstílus e 'keleti hitelességét' megerősíti, hogy a legegyszerűbb
háromtagú psalmodiával a hindu Védá-dallamok között is találkozunk” (A
melódia története, 1957, p. 39) In Felber: Die indische Musik der
vedischen und der klassischen Zeit, Wien, 1912. idézi Szabolcsi: A
melódia története, Bp., 1957. p. 42. 7. sz. jegyzetben.

2) *Perzsa dialektusú zsoltárdallam (81:2)*

Példája annak, hogy minden zsidó közösség megtartotta a zenei akcentus
legegyszerűbb módját: a dallam közepén és végén kadenciát találunk, a
többi hangot egy-egy szótagra recitálják. Közli: Idelsohn: Hebräisch-
orientalischer Melodienschatz II. p. 47., idézi MGG, p. 234.

3) *Jemeni zsidó nők által énekelt antifona, ütőhangszeres kísérettel*

Ilyen rövid, öttől hét szótagnyi sorokat gyakran énekelnek ugyanarra a
dallamfrázisra; ez az éneklésmód ma is őstípusa a Közel-Keleti éneklésnek.
In Gerson-Kiwi: Musique dans la Bible, Paris, 1955. idézi The Interpreter's
Dictionary of the Bible, II. p.52.

4) *Jemeni zsidó zsoltártonus* In Grove's IV. p. 627.

5) *Az első zsoltártonus* – az Öreg Graduálból (1636) idéztem, mivel utóbbi
a prózai zsoltárok énekléséhez a kilenc zsoltártonus képletét is adja.

6) *Az un. kis doxológia*, zsoltárzáró dallam. L. Szabolcsi Bence: A Biblia és
a zenetörténet, in: A Biblia világa, Bp., 1972. p. 256.

7) *Öreg Graduál* (1636), p. 273. Passio Domini Nostri IESV CHRISTI
SECUNDUM MATTHAEUM, az evangelista szólamának első
előfordulása.

8) *Beatus vir qui timet Dominum*, Graduale Romanum, Ratistbonae, 1923,
p. 551. Idézi Kodály-Vargyas: A magyar népzene, Bp., 1960. p. 23. A
dallamnak háromféle záradéka lehet.

9) *A Szivárvány havasán* – sok változatban egész Keleten elterjedt dallam magyar változata, Kodály gyűjtéséből, Gyergyóalfalu, 1910. Ősi recitáló formula él benne. Ezekről állapítja meg Kodály: „letörölhetette az idő a magyarság arcáról a keleti vonásokat; lelke mélyén, ahol a zene forrása fakad, ott él még egy darab őskelet, s összeköti oly népekkel, kiknek nyelvét már rég nem érti, s kiktől egész lelki berendezése merőben különbözik.” In Kodály-Vargyas: i. m., Bp., 1960. p. 24. dallam uo. p. 22.

10) *Székely népballada*, Kallós Zoltán: Balladák könyve, Bp., 1973. p. 699. A Kőmíves Kelemenné ballada mezőségi gyűjtésből (1956) származó változata.

11) *Elmegyek, elmegyek*, erdélyi népdal, Kászonimpér (Csík vm), 1912. Kodály gyűjtése. Közreadja: Bartók-Kodály: Népdalok, Erdélyi Magyarság, Bp., 100 (1921), p. 37.

A kinnor prototípusa (Megiddó, Kr. e. 1180 körül)